

DİJİTAL ORTAMLARDA HAKİKAT TEKELCİLİĞİ: KADININ X PLATFORMUNDA GÖRÜNÜRLÜ- ĞÜNE YÖNELİK DİNİ NEFRET SÖYLEMLERİ*

Asena SİLER**
Bahset KARSLI***

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 25 Mayıs 2025, **Kabul Tarihi:** 29 Eylül 2025, **Yayın Tarihi:** 30 Eylül 2025, **Atf:** Siler. Asena. Karşı, Bahset. "Dijital Ortamlarda Hakikat Tekelciliği: Kadının X Platformunda Görünürlüğüne Yönelik Dini Nefret Söylemleri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 25/2 (Eylül 2025): 1443-1474.

DOI: 10.33415/daad.1706045

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 25 May 2025, **Accepted:** 29 September 2025, **Published:** 30 September 2025, **Cite as:** Siler. Asena. Karşı, Bahset. "Monopoly Of Truth In Digital Environments: Religious Hate Speech Targeting Women's Visibility On X Platform". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 25/2 (September 2025): 1443-1474.

DOI: 10.33415/daad.1706045

* Bu makale, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Bahset Karşı danışmanlığında Asena Siler tarafından hazırlanan ve 2023 yılında tamamlanan "Yeni Medyada Dini İçerikli Nefret Söylemi: Twitter'da Örnek Olay Çözümlemesi" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Antalya, Türkiye E-posta: silerasena@gmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-4623-0234>, Katkı oranı: %50 / Phd. Cand. Akdeniz University, Faculty of Theology Department of Philosophy and Religious Sciences Antalya, Türkiye E-Posta: silerasena@gmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0003-4623-0234>, Contribution rate: 50%

*** Sorumlu yazar, Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Sosyolojisi Antalya, Türkiye. E-posta: bkarsl@akdeniz.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-6810-0900>, Katkı oranı: %50 / Responsible Author, Prof. Akdeniz University, Faculty of Theology Department of Philosophy and Religious Sciences, Sociology of Religion, Antalya, Türkiye. E-posta: bkarsl@akdeniz.edu.tr, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0002-6810-0900>, Contribution rate: 50%

Öz

Bu çalışmanın temel amacı; X platformunda tesettürlü kadın görünümüne yönelik üretilen dini nefret söylemlerinin geleneksel izdüşümlerini keşfetmek, dindarlık algılarının nefret üretiminde nasıl bir role sahip olduğunu belirlemektir. Bu bağlamda araştırma X platformunda kadınların görünür olmasına ilişkin üretilen dini nefret söylemlerinin yapısı nasıldır ve bu söylemlerin geleneksel izdüşümleri nelerdir? probleminde hareketle X platformunda dolaşıma giren dini yorum ve anlayış farklılıkları nedeniyle oluşturulan nefret söylemlerini analiz etmeyi hedeflemektedir. Çalışmada Dijk'in geliştirmiş olduğu eleştirel söylem analizi yöntemi tercih edilmiş, veriler makro düzeyde; tematik yapı, anlatım dili, ardaalan ve bağlam bilgisi başlıklarında, mikro düzeyde ise; cümlelerin semantik uyumu, nedensel ilişkileri, gramatik yönü tek bir başlıkta ele alınmıştır. Araştırmanın örneklemini X platformunda tesettürlü bir kadının görünürlüğüne yönelik oluşturulan dini nefret söylemleri oluşturmaktadır. Ele aldığımız örnek, herkese açık hesaplara ait gönderiler olup, verilere "İslam", "Müslüman", "Haram" anahtar kavramları aratılarak ulaşılmıştır. Sonuç olarak X platformunda ötekini gören dini ve dindarlığı hakkında yorum yapan kullanıcılar, söylemlerini onay-ret ikileminde ve çatışma-dışlama zemininde inşa ettiklerinde dini nefret söylemleri üretmektedirler. Bu bağlamda X platformunda tesettürlü kadınlara yönelik dini içerikli nefret söylemlerinin geleneksel kodlara atıfla üretildiği, ayrıca dini kaynakların farklı yorumlanması, dindarlık tipolojileri, grup aidiyetleri, mahremiyet algıları vb. dini konularda farklı anlayışlar nedeniyle de X platformunda dini nefret söylemlerinin üretildiği görülmüştür.

1444 | db

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Yeni Medya, Sosyal Medya, Nefret Söylemi, Dindarlık.

**Monopoly Of Truth In Digital Environments:
Religious Hate Speech Targeting Women's Visibility On X Platform**

Extended Abstract

The primary purpose of this study is to explore the traditional projections of religious hate speech produced on the X platform against the appearance of women wearing hijab, and to determine how perceptions of religiosity play a role in hate production. The fact that sharply constructed discourses, due to their algorithmic features, allow for more interaction causes the language of religion to be shaped according to this context. When users who produce and consume religious discourses in new media environments claim that the absolute truth is in themselves or their group, the discourse is sanctified. A monopoly of truth emerges, and religious discourses become the subject of hatred as they contain elements of marginalization, segregation, and stigmatization. In this context, the research aims to analyze religious hate speech against the appearance of hijab-clad women circulating in digital environments based on the problem of what the structure of religious hate speech circulating on platform X is and what the traditional projections of these discourses are.

The critical discourse analysis method developed by Teun A. Van Dijk was preferred in the study. The data were analyzed at the macro level under the headings of thematic structure, language of expression, background and contextual information, and at the micro level under a single heading of semantic harmony, causal relations, and grammatical aspects of sentences. The sample of the study consists of religious hate speech against women wearing hijab on the X platform. The examples we analyzed are the posts belonging to public accounts, and the

data were accessed by searching the key terms “Islam”, “Muslim”, and “Haram”. Although the study does not basically analyze the polarization of men and women, hate speech against women wearing hijab was selected as a sample since the religion of men is not visible in a formal sense, which prevents them from discussing their religiosity compared to women. While evaluating the data, the algorithmic and interaction features of the X platform (retweets, likes, comments, etc.) were considered.

Religious conceptions and ideological and interpretative differences in digital environments are not independent of one's social identity and perceptions of religiosity. Individuals' and groups' differences in interpretation of religious knowledge, actions, attitudes, and values, group affiliations, and conceptions of God and the afterlife can circulate in digital environments with discriminatory elements. When hate speech is produced in a prejudiced, stigmatizing, and marginalizing manner in the name of religion and God, users sanctify their interpretation and thought in their discourse and turn the language of communication in the digital environment into a paradoxical structure. The irresponsibility provided by digitality and its structure, far from face-to-face interaction, allows discourses to circulate in a sharp and sloganistic manner. Sloganized religious discourses give dynamism to the discourse on the X platform and strengthen interaction by creating contradictions. When the religious discourses produced are sanctified and hate is made in the name of God and religion, religious exclusion and segregation begin. With this separation, the race to be the determinant of truth and piety in the digital environment increases the dimensions of hatred. Since hijab is understood as the formal appearance of a woman's piety, how this hijab should be has been the subject of constant debate in the context of privacy discussions from the past to the present. These debates continue in digital environments as identities and representations that cannot be sharply separated online and offline move to digital environments. However, what should be noted is the paradoxical nature of the change in the language of religion and new meanings. The circulation of the language of proselytization on the X platform with the rhetoric of religious separation and exclusion creates different grounds for conflict in the digi-religious field. Based on all these discussions, it is the main hope of this study to draw attention to the new tensions produced by the perceptions of religion and religiosity, religious truth and interpretation differences in the digital environment, to read issues such as privacy, identity, etc. through the typifications of religious women, as well as to reveal the negative reflections produced by the discussions on religious women, and to open the debate on how the digital language of religion.

Keywords: Sociology of Religion, New Media, Social Media, Hate Speech, Religiosity.

Giriş

Teknoloji ve internet alanında yaşanan ilerlemeler ile birey ve toplum, değişim ve dönüşümler yaşamaktadır. İnternet tabanlı teknolojilerin hayatımızdaki merkezi konumu itibarıyla yaşam; sosyal pratikler, duygu, düşünce ve tutumlar gibi tüm boyutlarıyla dijitale taşınmaktadır. Günümüzde postmodern, akışkan, dijital, ağ, bilgi toplumu gibi çeşitli kavramlarla nitelenen toplumumuz internet

tabanlı teknoloji çağını yaşamakta, yeni medya ortam ve araçları hayatımızı dijitalleştirmektedir. Zaman ve mekânın sınırlarının esnek hale geldiği dijital çağda birey ve toplumların yeni medya ortamlarında temsili yeni anlamlar üretmeye başlamıştır. Toplumsallığın yeni anlamlar kazandığı yeni medya ortamlarında dini temsil ve içeriklerin yer alması da kaçınılmaz olmuştur. Dijitalleşme sürecinde dini bilgi, otorite ve ritüellerin temsili akışkanlaşmış ve medyatikleşmiştir.¹

Yeni medya kavramı internet tabanlı teknolojilerin geçirdiği değişim ve dönüşümü, çift yönlü iletişime imkân veren tüm medya teknolojilerini içermektedir. Yeni medya ortamlarını geleneksel medyadan ayıran birtakım özellikleri vardır. Bunlar; dijitallik, etkileşimsellik, hipermetinsellik, yayılım, sanallık ve multimedya biçimselliğidir.² Yeni medya teknolojilerinin sağladığı bu çift yönlü iletişim özellikleri, çevrimiçi ortamları dijital etkileşimli kamusal alanlara dönüştürmüştür. Dijital etkileşimli kamusal alanlardan olan X platformu, kullanıcılara istedikleri her konuda söz söyleme hakkı sunmuş, fikir, ideoloji, tutum ve değerlerini dijital ortamda söylemsel olarak inşa etmelerine olanak sağlamıştır. Söylemler sosyal, kültürel, siyasi her düzeyde anlamları inşa etme ve bu anlamlar arasında toplumların bağ kurması açısından önemlidir.³ Michel Foucault bireysel farklılıkların söylem farklılıklarına neden olduğunu, söylemin tarihsel açıdan ve içinde bulunan zaman açısından farklılaşabildiğini söylemektedir.⁴ Bu bağlamda tüm sosyal pratiklerimiz bir anlam ve bağlama sahiptir. Bu anlam ve bağlam içerisinde söylemler genellikle objektif olmaktan uzaktır ve söylemler çok boyutlu ilişkileri yansıtan özelliğin ürünleridir.⁵ X platformu gibi yeni medya ortamları, etkileşimsellik özelliği itibarıyla kullanıcıları söylemlerini öteki ile bir ilişki biçimi⁶ olarak dolaşıma sokmaya teşvik etmektedir. Birey veya gruplar kendi kimliklerini

¹ Bk. Heidi A. Campbell - Ruth Tsuria (ed.), *Dijital Din: Dijital Medyada Dini Pratikleri Anlamak* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2023).

² Mutlu Binark, "Yeni Medya Çalışmalarında Yeni Sorunlar ve Yöntem Sorunu", *Yeni Medya Çalışmaları*, ed. Mutlu Binark (Ankara: Dipnot Yayınları, 2007).

³ Hilal Çelik - Halil Ekşi, "Söylem Analizi", *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 27/27 (2013), 100.

⁴ Michel Foucault, *Söylemin Düzeni*, çev. Turhan Ilgaz (İstanbul: Hil Yayın, 1987).

⁵ Michel Foucault, *Söylem ve Hakikat*, çev. Kerem Eksen - Murat Erşen (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021).

⁶ Levent Ünsaldı (ed.), *Yabancı - Bir İlişki Biçimi Olarak Öretilik* (Ankara: Heretik Yayınları, 2021).

çelişki dinamiğiyle oluşturdukları zaman, yani farklı olanı ötekileştirerek nesneleştirdikleri durumlarda kendilerini özneleştirmektedirler.⁷ Sosyal medyada “biz ve öteki” algısından hareketle “öteki”ne yönelik negatif ifadeler nefret söylemleri ile ilişkilidir.⁸ Öteki ile kurulan söylemsel ilişki önyargı, dışlama, damgalama ve ayrımcılığın konusu olduğunda ise nefret söylemleri dolaşıma girmektedir.

Yeni medya ortamlarında dini pratikler yalnızca verilerin aktarılması değil aynı zamanda toplumsal gerçeklik temsilini ve bu gerçekliğin tecrübesini içeren somutlaşmış pratiklerdir. Dijital dini pratiklerimizin toplumsal karşılıkları olduğundan tarafsız ve açık iletişime indirgenemez. Dijital ortamdaki dini pratikler; imkân ve olanaklar, medyatik görünüm ve kültürel bağlamı kapsayan içeriklerdir.⁹ Dijital dini içerikler gündelik dini algı ve anlayışlarımızın, deneyimlerimizin yansıtıldığı bir çerçeve sunmaktadır. Bu çerçevenin analizini yapmayı amaçlayan çalışmamız; dindarlık, tesettür, kadının yeni medyada görünümü vb. konular özelinde X platformunda söylemsel süreçlerle dindar kadın için inşa edilen kimliği tartışmaya açmayı hedeflemektedir. Yeni medya ortamlarında tesettürlü kadınlar hem dini hem de toplumsal cinsiyet temelli bir ayrıştırmanın ve ötekileştirmenin öznesi haline gelmektedir. Bu bağlamda yeni medya ortamlarında tesettürlü kadınlara yönelik oluşturulan her dini söylem şiddet-nefret içerir mi? Hangi dindarlık tipolojileri ve algıları söylemsel nefretin temelini oluşturmaktadır? gibi sorularının sorulması söylemsel nefret içeren gönderilerin geleneksel izdüşümünü keşfetmek, dindarlık tipolojilerinin bu nefretin üretiminde nasıl bir zemin oluşturduğunu belirlemek ve ideolojik arka plana ilişkin yorumlar yapabilmek adına önemlidir.

Türkiye’de yapılan araştırmalarda, sosyal medyada kadınlara yönelik üretilen söylem analizleri henüz sınırlı sayıda olsa da, bu alanda yapılan bazı çalışmalar dikkat çekicidir. Örneğin, Karaman-

⁷ Bahset Karşlı, *Din ve Sosyal Bütünleşme: Farklılık ve Birlikte Yaşama: Göksun İlçesi Örneğinde Din ve Sosyal Bütünleşme* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016), 101-102.

⁸ İlknur Tayınmak, “Nefret Söylemleri ve Nefret Suçlarının Sosyal Psikoloji Bakış Açısı ile İncelenmesi: Bir Derleme”, *Nesne*, 9/22 (2021), 944.

⁹ Gregory Price Grieve, “Din”, çev. Derya Eren Cengiz, *Dijital Din: Dijital Medyada Dini Pratikleri Anlamak* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2023), 52-57.

Işıklı¹⁰, Twitter'da dini ve etnik kimliklere yönelik nefret söylemlerinin nasıl üretildiğini ortaya koyarken, dijital anonimlik ve kutuplaşma dinamiklerinin bu süreci hızlandığını belirtmektedir. Benzer biçimde, Sönmez¹¹ toplumsal cinsiyet bağlamında sosyal medya üzerinden yürütülen söylem mücadelelerini analiz ederek, çevrimiçi alanın aynı zamanda bir karşı-söylem üretim mekânı olduğunu da göstermiştir. Kenevir¹² ise nefret söylemine kaynak olarak dini motivasyonun iki şekilde fonksiyonu olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilki dini inancın içeriği kaynaklı bir motivasyondur. Bu nefret, zaman zaman bireysel yorumlamalardan kaynaklı olabileceği gibi bazen de dini liderlerin vaaz ve söylemlerinde yer alabilmektedir. İkincisi ise inancın merkezde olduğu motivasyon türüdür, burada nefret söyleminin hedef nesnesi bizzat dini yaşantıdır. Batı'da yürütülen çalışmalarda daha çok dijital ortamlarda İslamofobi temelli üretilen tesettürlü kadınlara yönelik nefret söylemlerine odaklanılmıştır. Alimahomed-Wilson,¹³ Müslüman kadınların Batı bağlamında cinsiyetlendirilmiş İslamofobiye maruz kaldığını vurgulamaktadır. Benzer şekilde, #StopIslam etiketi üzerinden yapılan analizlerde Müslüman kadınların temsillerinin dijital platformlarda nasıl nefret nesnesine dönüştüğü ortaya konmuştur.¹⁴ TikTok'ta içerik üreten Müslüman kadınların deneyimlerine odaklanan araştırmalar da¹⁵ çevrimiçi ayrımcılığın çok katmanlı doğasına işaret etmektedir. Moon'un çalışması ise dini nefret söylemlerinin toplumsal ve kültürel gerilimlere dayandığını ortaya koymaktadır.¹⁶ Ancak dindarlık

¹⁰ Hasan Karaman - Şevki Işıklı, "Twitter'daki Dini ve Etnik Temelli Nefret Söylemlerinin Analizi", *AJIT-e: Academic Journal of Information Technology* 7/25 (01 Eylül 2016), 137-152.

¹¹ Özge Sönmez, "Sosyal Medyada Kadına Yönelik Cinsiyetçi Söylem: #erkekyerinibilsin Twitter akımı örneği", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* Ö11 (21 Temmuz 2022), 397-415.

¹² Fatma Kenevir, "Sosyal Medyada Dini İnancın Etkileşimli Nefret Söylemi", *Dijitalleşme ve Din: Teorik Yaklaşımlar ve Uygulama Örnekleri*, ed. İhsan Çapcıoğlu-Fatma Çapcıoğlu (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2022), 522.

¹³ Sabrina Alimahomed-Wilson, "The Matrix of Gendered Islamophobia: Muslim Women's Repression and Resistance", *Gender & Society* 34/4 (01 Ağustos 2020), 648-678.

¹⁴ Sabina Civilia vd., "The Demonization of Islam through Social Media: A Case Study of #StopIslam in Instagram", *Publications* 8/4 (Aralık 2020), 52.

¹⁵ Fatima El Sayed - Nader Hotait, "Exploring the Role of TikTok for Intersectionality Marginalized Groups: The Case of Muslim Female Content Creators in Germany", *Frontiers in Political Science* 6 (08 Kasım 2024), 1496833.

¹⁶ Richard Moon, *Putting Faith in Hate: When Religion Is the Source or Target of Hate Speech* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 115-147.

tipolojileri, mahremiyet anlayışları ve yorum farklılıkları temelinde gelişen iç grup nefret söylemleri, gerek ulusal gerekse uluslararası literatürde sınırlı ele alınmıştır. Bu çalışmada, X platformunda başörtülü kadınlara yönelik nefret söylemlerinin yalnızca görünür dini kimlik (tesettür) üzerinden değil, daha derinlikli bir biçimde dindarlık tipolojileri ve yorum farklılıkları üzerinden inşa edildiği varsayımından hareket edilmiştir. Zira dijital ortamlarda başörtülü kadınlara yöneltilen söylemlerin önemli bir bölümü, onların yalnızca “örtülü” olmalarına değil; ne tür bir örtünme biçimini benimsediklerine, hangi dini yorumla hareket ettiklerine ya da ne kadar “hakiki” dindar olduklarına dair tartışmalar üzerinden şekillenmektedir. Bu durum, dini nefretin yalnızca dışsal farklılığa değil, içsel bir dindarlık denetimine de yöneldiğini göstermektedir. Bu nedenle çalışmanın analitik odağı, görünür bir kimlik olan tesettürün ötesine geçerek, dindarlığın içsel çeşitliliği ve bu çeşitliliğin sosyal medya ortamında nasıl çatışmaya dönüştüğü üzerinde yoğunlaşmış, tesettürlü kadın kimliği ve görünürlüğüne değil bu kadınlara yönelik oluşturulan nefret söylemlerinin arkaik iz düşümlerine odaklanmıştır. Bu yönüyle araştırma, literatürde sıklıkla ihmal edilen “iç gruba yönelik nefret söylemi” olgusunu ele alarak, hem söylemsel hem de toplumsal düzlemde intra-dini çatışmaların dijital yansımalarını tartışmaya açması bakımından farklılaşmaktadır.

1. Dindarlık Algısının Nefret-Şiddet Üretmede Rolü: Hangi İslam?

Din ve dindarlık algısı, modernleşme ve post modern toplumsal değişim süreçleriyle dönüşüme uğramaktadır. Türkiye’de dindarlar, yaşanan dönüşümlerle ekonomi, siyaset, kültür vb. pek çok alanla etkileşim içerisinde yeni toplumsal kimlikler inşa etmişlerdir. Osmanlı dönemi dinselliği Cumhuriyetin ilanı ile ulus devletlerin radikal yapısal farklılıkları içerisinde yeni bir forma bürünmüştür.¹⁷ Hangi tür din algısının ve ne tür bir davranışın dindarlık olarak algılandığı konusunda bir ittifak yoktur. Birey ve toplumların yaşama biçimleri, hayatı algılama şekilleri, değer-tutum ve davranışlara verdikleri önem, dini-siyasi ideolojiler vb. pek çok etken sosyal dindarlık algılarını şekillendirmektedir. Toplumsal ve kültürel bağlamlarda şekil alan ve sürekli değişen dindarlık tipolojileri, dini tutum ve davranışların yanı sıra bir zihniyete de karşılık gelmektedir. Din-

¹⁷ Necdet Subaşı, “Türk(iye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler”, *İslamiyat* 5/4 (2002), 17-18.

darların dini yaşama şekilleri ise dinin sosyal görünümünü oluşturmaktadır.¹⁸ Dinin sosyal görünümü, yaşam biçimlerini belirleyen eylemler, inancın davranışa/söyleme dönüşen kısmı ve dindarlık konusunda genel geçer bir sınıflandırma ve tanım yapılamamaktadır.¹⁹ Dindarlık görece farklılaşan bir kavram olduğundan birbirinden farklı pek çok anlam ifade edebilir. Genel bir tanım yapmak gerekirse dindarlık; bireyin dinsel ve toplumsal yapı ile kurduğu ilişki ve bağlılık düzeyinin öznel bir ifadesidir.²⁰ Allport dindarlığı, iç ve dış kaynaklı dindarlık olmak üzere iki başlıkta sınıflandırmaktadır. İç kaynaklı dindarlıkta bireyin yaşamının merkezinde din yer alır. Dış kaynaklı dindarlıkta ise birey, amaç ve isteklerini gerçekleştirmek için dini bir araç olarak kullanmaktadır. Birey, toplum tarafından onaylanmak, aidiyetlerini pekiştirmek, takdir ve beğeni toplamak gibi amaçlarla dini pratikleri yerine getirmektedir.²¹ Bu bağlamda Türkiye’de yapılan çalışmalar, içsel-dışsal dini yönelim ile önyargı, dışlama ve din arasındaki ilişkinin dindarlık tipine, dinlere ve din ile ilişkinin yönüne göre farklılaşabildiğini göstermektedir.²² Çalışmamız kapsamı itibarıyla dindarlık tipolojilerini merkeze almamaktadır, fakat dijital ortamlarda dindarlık formlarının temsilini daha iyi analiz etmek ve bu dindarlık tipolojilerinin nefret söylemi üretiminde nasıl bir söylemsel iz düşüme denk geldiğini görmek için sosyal dindarlık tipolojilerini kısaca açıklamak gerekli görülmüştür.

Geleneksel/İlmihalci Dindarlık: Bu dindarlık tipolojisine göre birey ve Tanrı arasındaki mesafe ve iletişimi belirleyen doğrudan Tanrı’dır. Dini bilgi kaynağı olarak Kur’an ve sünnetin yanı sıra dini alanda ilk dönem âlimleri tarafından savunulan düşünce ve yazıları, ilmihal bilgilerini önemseyen, daha çok dinin fıkhi yönüne emir ve yasaklara uyma konusunun ön plana çıktığı dindarlık algısıdır.²³ Modernlik öncesi geleneksel toplumlarda dinin temel özelliği sem-

¹⁸ Abdullah Özbolat, *Statü ve Din - Göç ve Eğitim Yoluyla Statü Edinme ve Dindarlık* (Adana: Karahan Kitabevi, 2017), 118.

¹⁹ Erol Erkan, “Türkiye’de Dindarlığın Tespiti İle İlgili Çalışmalar ve Tahkiki Dindarlığın Ölçülmesiyle İlgili Öneriler”, *EKEV Akademi Dergisi* 60 (2014), 125-140.

²⁰ Subaşı, “Türk(iye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler”, 16.

²¹ Gordon W. Allport, *Birey ve Dini*, çev. Bilal Samur (Ankara: Elis Yayınları, 2004), 50.

²² Bknz: Asım Yapıcı-Hasan Kayalık, “Dinsel Eğilimle Ön Yargı ve Hoşgörüsüzlük Arasındaki İlişkiler Üzerine Psikolojik Bir Araştırma”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/1 (2005), 413-426. - F. Gül Cihirlioğlu, “Dini Yönelimler ve Önyargı”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7/1 (2010), 1366-1384.

²³ Kemaleddin Taş, *Dindarlığın Sosyolojisi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2023), 40.

bolik bütünleşmeleri gerçekleştirmesidir.²⁴ Bu bağlamda geleneksel dindarlık algısına sahip bireyler gündelik yaşamlarını, hukuki ve ahlaki ilişkilerini dinin koyduğu kurallara uygun olarak şekillendirmektedir. Toplumsal yaşamın tüm boyutlarında dini tutum ve değerler ön plana çıktığından sosyal yaşamda din görünür bir yapıdadır. Dini alana Kur'an ve sünnet girerken, geleneğin alanına daha önceki dini yorum ve uygulamalar girmektedir. Dolayısıyla gelenek geçmişe dayandırılarak sürekli şimdiye ve geleceğe bağlanmaktadır. Böylece her gelenek hak ile batıl ayrımı yaparak mensuplarını hakka yöneltmeyi hedeflemektedir. Bunun sonucu olarak da bir ideoloji aktarımı gerçekleşmekte "biz" duygusu ön plana çıkarılarak "biz"in dışında kalanlar öteki olarak konumlandırılmaktadır.²⁵ Çalışma boyunca geleneksel dindarlık ifadesi ile toplumsal ve dini geçmişe atıfla inşa edilen, dini grup ve ideolojiler etrafında şekillenen, fıkhi hükümlerin ön plana çıkarıldığı dindarlık tipolojisi kastedilmiştir.

Modern/Hümanist Dindarlık: Türkiye'de sekülerleşme ve modernleşme süreçleriyle İslami eylem ve değerlerin, kurumsal düzeyde dinseliliğin görünürlüğüne yitirdiği dönemde ön plana çıkan bireysel dindarlık tipolojisidir. Dinin bireysel olarak ön plana çıktığı, özel ve öznel bir gerçeklik olarak yaşandığı dindarlık biçimidir.²⁶ Modern/Hümanist dindarlıkta dini hayat belirli bir kalıp ve şekilden ziyade vicdani ve öznel kararlara göre şekillenmektedir. Sekülerizasyon süreçleri dini açıklamaları devre dışı bırakarak dünyayı ve kendi öz yaşamlarını sürekli yorumlayan bireyler üretmektedir.²⁷ Buradan hareketle araştırmada modern dindar tipi ile iyilik, doğruluk, dürüstlük gibi ahlaki ilkelerin merkezi konumda olduğu, inancın önemsendiği ancak ibadet ve ilkelerin geri plana atıldığı, dini otoritelerin kabul edilmediği, kurumsaldan arınmış bir dindarlık kastedilmektedir.

Dijital/Akışkan Dindarlık: Dijital dindarlık, literatürde dindarlık tipolojileri içerisinde ayrı bir kategori olarak değerlendirilmese de dijital ortamlarda dindarlık biçimlerinin farklılaşan yapısı dolayısıyla ayrı bir tip olarak ele almayı uygun görmekteyiz. Buradan

²⁴ Subaşı, "Türk(İye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler", 26.

²⁵ Halil İbrahim Akkuş - Ramazan Uçar, "Dindarlık Tipolojileri Bağlamında Türk Toplumunu", *Toplum Bilimleri Dergisi* 24 (2018), 124.

²⁶ Taş, *Dindarlığın Sosyolojisi*, 48.

²⁷ Peter L. Berger, *Kutsal Şemsiye Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*, çev. Ali Coşkun (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 197.

hareketle dijital/sanal dindarlıklar ile hem geleneksel hem modern dindarlığın dijital platformlara aktarılmış, dindar kimliğin yeniden inşa edildiği dindarlık tipi kastedilmektedir. İnternet teknolojileri ve iletişim alanında yaşanan dönüşümler “Dijital Kültür”, “Dijital Toplum” vb. alanları inşa etmiştir. Dijital iletişim teknolojileri kullanıcılarına “Dijital Nesil”, “Dijital Göçmenler, Yerliler ve Melezler” gibi isimler verilmektedir. Dijital yerliler teknoloji çağında dünyaya gelmiş, gündelik işler, sosyalleşme, iletişim vb. tüm aktivitelerini dijital ortamlarda gerçekleştiren nesildir. Dijital göçmenler ise dijitalleşme dönemi öncesi dünyaya gelen dijital ortamlara sonradan dâhil olan nesillerdir.²⁸ Dijital ortamlara sonradan dâhil olanlar genellikle yeni medya ortamlarını genç nüfusa göre daha zor kullanarak içeriklerin üretiminden ziyade dolaşımı güçlendiren ve tüketen özellikler sergilemektedirler.²⁹ Dijital ortamlarda kullanıcı olan yerliler ve göçmenler dindar kimliklerini sunarken temelde dindarlık tiplerini yansıtmaktadırlar. Dijital ortamda bu tipolojilerin farklılığı ise; dindarlığın görünümü, sergilenmesi, etkileşim biçimi vb. açılardan algoritmanın özelliklerinin dikkate alınarak inşa edilmesidir. Böylece görünür hale gelen ve bir içerik olarak dolaşıma giren dini bilgi, eylem, tutum ve yargılar halka açık bir tüketim metainfomasyonuna dönüşmektedir. Sunum, görünüm ve etkileşimin konusu haline gelen din, popüler ve trend olana atıfla bireyin dijital kimlik inşasında rol oynamaktadır.

Dijitale taşınan din, inançtan ziyade bilgi ve otoritenin konusu yapılmaktadır. Byung Chul Han’ın düşüncesinden hareketle enformasyon olarak karşımıza çıkan dini kimlik, dini söylem, eylem, tutum ve düşünceler tahakküm ve otoritenin konusu olmaktadır. Han dijital toplumu enfokrasi toplumu olarak tanımlamaktadır. Ona göre enformasyon rejiminin öznelere ne uysal ne de itaatkârdır aksine kullanıcılar özgür, otantik ve yaratıcı görünen, kendini üreten ve kendini gerçekleştiren (performatif) yapıya sahiptir.³⁰ Han, rasyonelliğin zaman aldığını ve yoğunluğa sahip olduğunu ancak dijital ortamlarda kişinin rasyonel davranmaya zamanı olmadığını, iletişim teknolojilerinin hızlanmasının bizi rasyonellikten yoksun bıraktığını ifade etmektedir. Böylelikle sahte bir haber, bağlamın-

²⁸ Marc Prensky, “Digital Natives, Digital Immigrants”, *MBC University Press* 9(5) (2001), 3-10.

²⁹ Teun A. Van Dijk, *Ağ Toplumu*, çev. Özlem Sakin (İstanbul: Kafka Kitap, 2018), 317.

³⁰ Byung Chul Han, *Enfokrasi Dijitalleşme ve Demokrasinin Krizi*, çev. Mustafa Özdemir (İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2022), 8.

dan koparılmış enformasyon içeren herhangi bir tweet mantıklı bir argümandan daha etkili bir biçimde dolaşıma girebilmektedir. Bu bağlamda X platformu medyatik bir sahne değil enfokratik bir arena olarak işlev görmektedir.³¹ Sosyal medya içeriklerinin hızlı yayılması ve paylaşılması, sınırsız bir manipülasyon imkanı ve yayılım kapasitesine de imkan vermektedir.³² X platformu enformasyonun en hızlı yayılmasına imkân sunan, etkileşim ve popülerlik sağlayan yeni medya ortamlarından biridir. Söylemsel popülerlik oluşturan X platformunda dindarlık tasavvurları, dini kimlikler, dini grup aidiyetleri, tebliğ ve tekfir faaliyetleri gibi konuların yer alması dinin dijitalleşmesi ve kutsalın dijital ortamlarda etkileşim için kullanılması gibi konular dini nefret söylemi tartışmalarını gündeme getirmektedir. Burada sorulması gereken önemli soru her dindarlık algısının şiddet-nefret üretip üretmediğidir. Nefret söyleminin üreticisi olan kullanıcılar hangi İslam'ı savunmakta ve hangi dindarlık algılarından hareketle diğerlerine yönelik nefret üretmektedir? Bu soruların cevabını net bir şekilde ortaya koymak zordur. Çünkü gündelik hayatta da kişi veya grupları tek tip bir kalıba veya dindarlık tipolojisine dâhil etmek güçtür. Ancak söylemsel pratiklerin, ideolojiler ve dini düşünce ile sunulması dini nefret üretiminde hangi dindarlık algısından hareketle nefretin üretildiği hakkında yorum yapmamıza imkân vermektedir.³³

db | 1453

Dijital/Çevrimiçi dini söylemler ile dijital ortamlarda din ile ilgili yazılan, söylenen, çizilen veri akışı kastedilmektedir.³⁴ Campbell dijital dinin, çevrim içi ve çevrim dışı olarak keskin bir şekilde ayırlamayacağını, online ve offline uzamın yaşamımızı birbirine bağlayan bir köprü gibi düşünmemiz gerektiğini söylemektedir.³⁵ Dijital dini görünümeler geleneksel dini anlayışa göre daha yavaş değişir ve bu esnada daha sabit görülür, bu durum dijital dini görünümeleri akışkanlaştırmaktadır. Dini enformasyonun yeni medya ortamların-

³¹ Han, *Enfokrasi Dijitalleşme ve Demokrasinin Krizi*, 22-25.

³² Akan Yanık, "Sosyal Medyada Yükselen Nefret Söylemlerinin Temelleri" *Global Media Journal TR Edition*, 8/15 (2017), 365-380.

³³ Asena Siler, *Yeni Medyada Dini İçerikli Nefret Söylemi: Twitter'da Örnek Olay Çözümlemesi* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

³⁴ Campbell - Tsuria, *Dijital Din: Dijital Medyada Dini Pratikleri Anlamak*.

³⁵ Heidi A. Campbell, "Understanding the Relationship between Religion Online and Offline in a Networked Society", *Journal of the American Academy of Religion*, (2012), 1-30.

da dolaşıma girmesi muhatabı da muğlaklaştırmaktadır.³⁶ Birey, grup veya düşünce etrafında şekillenen, ben/biz ve öteki tanımları ile inşa edilen diji-dini kimlikler kendilerine dijital habituslar oluşturmaktadır. Bu habitusları oluştururken farklı dini yorum, düşünce ve dindarlık algılarına sahip bireyler savundukları düşünce, eylem ve tipolojilere uymayan diğerlerini ötekileştirdiklerinde söylemleri nefret söyleminin konusu olabilmektedir. Dinin tebliği amacıyla üretilen içeriklerde kişi mutlak hakikatin kendisi veya grubunda olduğu anlayışından hareket ettiğinde dijital ortamda tebliğ dili keskin bir yapıda sunulmakta, dijitalliğin hız ve görünürlük sağlama özellikleri nefret söylemlerinin üretilmesine ve yaygınlaşmasına katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda araştırmamızda dindarlık algılarının, tebliğ-tekfir geleneğinin hangi açılardan dini nefret söylemlerine zihni arka plan sağladığı tesettürlü kadının görünümüne ilişkin X platformunda oluşturulan nefret söylemi örneği özelinde eleştirel söylem analizi yöntemi ile ele alınmıştır.

2. Araştırmada Kullanılan Yöntem ve Teknikler

1454 | db

Çalışmada Teun A. Van Dijk'ın eleştirel söylem analiz yöntemi kullanılmıştır. Çalışma kapsamına dâhil edilen örneklere X platformunun arama sekmesinden “İslam”, “Müslüman”, “Haram” anahtar kavramları taratılarak verilere ulaşılmıştır. Haram anahtar kavramı özellikle tercih edilmiştir çünkü mahremiyet, ibadet ve gündelik yaşamda dinî yaşantı ve düzenlemelerle ilgili tartışmalar çoğunlukla “helal-haram” ekseninde karşımıza çıkmaktadır. Toplumun dindarlık tiplerini belirleyen bu kavramlar, dijital ortamlarda nefret söylemini üretme biçimlerini yansıtmaları bakımından işlevsel ve gerekli görülmüştür. Ele alınan gönderiler herkese açık kullanıcı hesaplarından seçilmiş olup, çalışma kapsamında gönderi sahipleriyle iletişime geçilmemiştir. Ulaşılan veriler içerisinde ele aldığımız örnek, sıradan bir kullanıcının oluşturduğu bir içerik olmasına rağmen etkileşim oranlarının yüksek olması, ayrıştırıcı ve ötekileştirici ifadelerin net bir şekilde kullanılması nedeniyle tercih edilmiştir. Bireysel bir dini duygu\tecrübenin paylaşımına yönelik olarak kullanıcı yanıtlarında mahremiyet algısı temelinde kişiye ve kişinin Müslümanlığına, dini nefretin yöneltilmesi ele aldığımız konu itibarıyla önemli görülmüştür. Araştırmada gönderi sahibinin dindarlığı

³⁶ Mustafa Derviş Dereli, *Sanala Veda: Sosyal Medya ve Dönüşen Dindarlık* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2022), 107.

ve tesettürü hatta paylaşmış olduğu tweeti değil, bu paylaşım temelinde X platformunda kadın görünürlüğüne yönelik oluşturulan dini nefret söylemleri analiz edilmiştir. Çalışma, X platformundaki kadın görünürlüğüne yönelik nefret söylemlerini bütüncül bir şekilde temsil etmeyi değil; belirli söylemler üzerinden derinlemesine bir çözümleme yapmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda çalışma yöntimsel olarak T. A. Van Dijk'ın Eleştirel Söylem Analizi çerçevesinde tasarlanmış olup, bir "mikro-sosyolojik analiz" niteliğindedir. Dolayısıyla, tekil örnekler üzerinden söylemin işleyişini, ötekileştirme pratiklerini ve dindarlık algısının dijital ortamlarda hangi biçimlerde nefret söylemine dönüştüğünü görünür kılmayı hedeflemektedir. Çalışmanın alana katkısı, geniş ölçekli genellemeler yapmak değil; mahremiyet, hakikat tekerciliği ve dini kimlik bağlamında mikro düzeyde ortaya çıkan ayrıştırıcı söylemsel dinamikleri ortaya çıkarmaktır. Araştırma nefret söylemi türlerinden dini içerikli olanlarla sınırlı tutulmuş olup farklı dinlere yöneltilen (islomofobi vb.) nefret söylemleri kapsam dışı tutularak Müslümanların birbirine yönelttiği nefret söylemleri içerisinde tesettürlü kadına yönelik oluşturulan söylemler ele alınmıştır. Çalışmada temelde kadın-erkek kutuplaştırılması üzerinden bir analiz yapılmamakla birlikte dindar erkeklerin dini yaşantılarının biçimsel anlamda görünür olmaması, onların kadınlara nispeten dindarlıklarının tartışmaya açılmasını engellediğinden örneklem olarak tesettürlü kadınlara yönelik nefret söylemleri seçilmiştir. Veriler değerlendirilirken X platformunun algoritmik ve etkileşim özellikleri (retweet, beğeni, yorum vs.) göz önünde bulundurulmuştur.

Söylem analiz yöntemi yazılı bir metnin dil bilimsel ve bağlamsal analizlere tabi tutulmasıyla yapılan nitel veri analiz yöntemidir. Söylem analizi dilin toplumsal hayata dair pek çok unsuru barındıran bir dizi diyalektik ilişki içerisinde olduğu varsayımına dayanmaktadır.³⁷ Van Dijk söylemin toplumsal etkileşimde önemli bir yere sahip zihinsel temsiller ve biliş türleri göz önünde bulundurularak değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Toplumsal katılımcı olarak dilin kullanıcıları iki biliş türüne sahiptir; birincisi kişisel biliş, diğeri ise toplumsal biliştir.³⁸ Teun A. Van Dijk bu biliş

³⁷ Murat Özdenir, "Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/1 (01 Mart 2010), 337.

³⁸ Teun A. Van Dijk, "Critical Discourse Analysis", *The Handbook of Discourse Analysis*, ed. Deborah Schiffrin vd. (USA: Blackwell Publishers, 2001), 340.

türlerine atıfla zihinsel temsiller modeli ile söylem pratiklerini anlamaya çalışmaktadır. Ona göre zihinsel temsiller kişilerin nasıl davranacağından, söylemsel pratikleri oluşturmaya kadar toplumsal temsillerin nasıl anlamlandırılacağı konusunda belirleyici bir role sahiptir.³⁹ Van Dijk zihinsel temsillerin daha çok biz ve onlar karşıtlığında sunulduğunu ifade etmektedir.⁴⁰ Söylemlerin üretiminde toplumsal ön plana çıkaran Van Dijk, yönteminde cümle ve kelimeleri tek tek incelemek yerine sosyal yapı ve işlevleri üzerinde durmuş ve böylece söylemlerin karşılık geldiği sosyal yapıyı ortaya koymayı hedeflemiştir. Dijk'a göre söylemler ideolojilerin yeniden üretilmesinde ve yapılanmasında oldukça önemlidir. Birey ve grup üyelerinin söylemlerindeki dil kullanımı, grup üyelerini ikna etme, grup dışındakilere kendilerini açıklama ve savunma, değişim, onaylama, propaganda vb. her türlü iletişim faaliyeti için söylemlere ihtiyaçları vardır. İdeolojilerin nasıl oluştuğunu, değiştiğini ve yeniden üretildiğini anlamak için söylemsel ifade biçimlerini ele almak gereklidir.⁴¹ Çalışmada eleştirel söylem analizi yöntemi verilerin makro ve mikro boyutlarıyla ele alınmasına imkân vermesi, dijital dini söylemlerin geleneksel karşılıkları, diji-dini söylemlerin toplumsal ve dini arka planı, dijital ortamda dini söylemlerin yapısının nasıllığını tartışmaya olanak sağlaması açılarından tercih edilmiştir. Ele alınan nefret söylemi örnekleri makro düzeyde; tematik yapı, ardaalan ve bağlam bilgisi mikro düzeyde ise; gramatik özellikler, şekilsel ve cümle yapıları açısından tartışılmıştır.

3. X Platformunda Tesettürlü Kadının Görünümüne İlişkin Nefret Söylemi Örneği ve Analizi

Dindar kadının görünümü, muhafazakâr kadınların kamusal alanda görünür olmasıyla birlikte toplumsal bir olgu olarak tartışılmaya başlanmıştır. Aktaş'a göre Türkiye'de tesettür, gelenek ve modernlik, Batı ve Doğu, İslam ve modern yaşam arasında bir çatışma meselesi olarak tartışılmalıdır. Dolayısıyla bu çatışmaların uzlaşmasının zorluğu oranında tesettür bir kimlik ve sürekli yenden tanımlanan bir mesele olmuştur. Geleneğin ve modernliğin bir

³⁹ Güler Ülkü, "Söylem Çözümlemesinde Yöntem Sorunu ve Van Dijk Yöntemi", *Haber, Hakikat ve İktidar İlişkisi*, der. Çiler Dursun (Ankara: Kesit Tanıtım, 2004), 375.

⁴⁰ Tezcan Durna - Çağla Kubilay, "Söylem Kuramları ve Eleştirel Söylem Çözümlemeleri", *Medyadan Söylemler*, der. Tezcan Durna (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2010), 70.

⁴¹ Teun A. Van Dijk, *İdeoloji Multidisipliner Bir Yaklaşım*, çev. Ayşe Demir (Ankara: Hece Yayınları, 2019), 20-22.

temsili olarak kadının kıyafeti her zaman toplum tarafından müdahale edilebilir bir alan olarak görülmüştür. Bu temsiller içinde tesettür biçimler seviyesinde algılanmıştır. Çünkü Müslümanlar iki yüz yıldır modernizme karşı savunusunu ve karşıtlığını şekiller üzerine temellendirmiştir.⁴² Türkiye’de tesettür modernistler için tehlikeli bir ideolojinin yansıması, dindarlar içinse ulaşılması ve elde edilmesi zor bir ütopyanın temsili olagelmıştır. Tesettürlü kadınlar nasıl giyinmeleri ve davranmaları, nasıl mutlu olacakları konusunda uyarılan, kendileri için daha hayırlı olanın ne olduğu başkaları tarafından belirlenen, temsilleri tartışmaya açılan bireyler hâline gelmiştir.⁴³ İdeal dindar tanımları ve kimlikler inşa edilirken bir ütopya olarak algılanan tesettür, değer inşasında önemli bir konuma sahiptir. İnşa edilen ütopyalar zenginleştirici unsurlardır ancak bilme istencinden koptukları oranda dogmatikleşirler.⁴⁴ Bilme istenci ve dogmalar zamanla siyasi alana taşınmış, kadının tesettürüyle görünür olması Türkiye’de siyasi alanın konusu olmuş ve dindarlık algıları, mahremiyet, dini kimlik etrafında tartışılan bir zemine oturulmuştur. Kadın mahrem alanı terk ederek görünürlük kazanmıştır ve bu durum batıcıların gözünde asrileşmenin önünde bir engel olarak algılanırken, İslamcıların gözünde yozlaşmanın önündeki set olarak algılanmıştır.⁴⁵ Böylelikle İslami hareketler yalnızca siyasi karşıtlığı değil aynı zamanda karşı kültürel modernleşmeyi de sunmuştur.⁴⁶ Tarihi arka planında karşıtlıklar oluşturan dini görünüm-ler ve dindarlık algıları dijitalleşme süreçleriyle yeni medya ortamlarına da taşınmıştır.

Dindar kadının kamusal alanda görünümü tartışmaları internet tabanlı teknolojilerin ilerlemesiyle birlikte yerini dijital ortamda dindar kadın kimliğinin temsili ve görünümü nasıl olmalıdır tartışmalarına bırakmıştır. Dijital ortamlarda yer alan dini tasavvurlar, ideolojik ve yorumsal farklılıklar, kişinin toplumsal kimliğinden ve dindarlık algılarından bağımsız değildir. Birey ve grupların dini bilgi, eylem, tutum ve değerlere ilişkin yorum farklılıkları, grup

⁴² Cihan Aktaş, *Türbanın Yeniden İcadı* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2006), 325-355.

⁴³ Ali Akdoğan - Erol Sungur, “Postmodern Ortamda Dindarın Değişen Giyim Anlayışı (Başörtüsü ve Tesettür Örneği Üzerinden Kimlik Tartışması)”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/1 (15 Haziran 2016), 68.

⁴⁴ Nilüfer Göle, *Melez Desenler İslam Ve Modernlik Üzerine* (İstanbul: Metis Yayınları, 2017), 13.

⁴⁵ Nilüfer Göle, *Modern Mahrem* (İstanbul: Metis Yayınları, 2016), 76.

⁴⁶ Göle, *Melez Desenler İslam Ve Modernlik Üzerine*, 115.

aidiyetleri, Tanrı-ahiret tasavvurları dijital ortamlarda ayrıştırıcı unsurlarla dolaşıma girebilmektedir. Ayrıştırıcı, damgalayıcı ve ötekileştirici biçimde dolaşıma giren nefret söylemleri din ve Tanrı adına üretildiğinde kullanıcılar söylemlerindeki yorumunu, düşüncesini kutsallaştırmakta ve dijital ortamda tebliğ dilini paradoksal bir yapıya büründürmektedir.⁴⁷ Bu bağlamda çalışmamızda seçmiş olduğumuz örnekler üzerinde dindar kadının yeni medyada görünümüne ilişkin nefret söylemleri, dijital ortamda dindarlık algılarının ve yorum farklılıklarının geleneksel izdüşümlerini görmek, kadına yönelik dini nefret söylemlerinin X'te üretilme ve dolaşımda kalmasında rol oynayan faktörleri belirlemek, dijital ortamda dışlama, ayrıştırma ve ötekileştirmenin dine dayandırılarak dolaşımda kalması gibi unsurlar sosyolojik boyutlarıyla ele alınmıştır.

Tablo 1. X Uygulamasında Dini İçerikli Nefret Söylemi Örneği

Aratılan Kavramlar: "Müslüman" "Haram" "İslam"	Tweetlerin Görüntülenme Tarihi: 05.03.2023	Tarih	Beğeni Sayısı	Retweet	Yorum Sayısı
Nefret Söylemine Konu Olan Tweet	"İyi ki Müslümanım iyi ki ahiret var yoksa kafayı yerdim"	20.03.2021	4.095	71	10
Nefret Söylemi Örneği Birinci Yanıt	"Yüzündeki 35 kat makyaj ile giyim tarzı ile ve Twitter'da kendini haram olanlara ifşa etmen ile belli. Her Müslümanım diyen Müslüman olsa... Sana Müslüman değilsin demiyorum ama bir zahmet Müslüman gibi ol."	20.03.2021	2	0	1
Nefret Söylemi Örneği İkinci Yanıt	"Resim koyarak ahiretini yaktığından haberin var mı erkeklerin hayallerinde gezerek hangi İslam'dan bahsediyorsun merak ediyorum. Vay yazık size tavsiyem islamin ana kaynağı olan	21.03.2021	1	2	5

⁴⁷ Asena Siler - Bahset Karşı, "Ağ Toplumunda Dini Nefret Söylemi: Dijital Kürsü Şeyhliği", *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/2 (2024), 1114-1137.

	Kur'anı okumanız gönderilen peygamberi dinlemeniz anlaşılabilir o ki böyle bir derdinizde yok kafanıza göre yaşayın şeytandan bundan memnun hayatta rahat yüzü görmeyeceksiniz benden söylemesi"				
Nefret Söylemi Örneği Üçüncü Yanıt	"Cenneti değişmem saçının teline derken, cehennemi görsen kafasında saç teli bırakmayacak cahilce konuşmanın bir nebzesi bu tweet. Tamamen modern Müslümanların, Farzı\TARZA.. çevirdikleri Cehaletlerinin ellerine döktüğü alana döndü. Çok hadis var. Aşalayıcı azap vardır buyruldu. Çok üzücü ciddi anlamda böyle bir mirasın, ayaklar altına alınarak ne hale gelmesi. Kusursuz olan İslam'dır insan değil ancak; Okumak gerekir. Çorap ve ayaklar sergilemek yerine. Eğer bu davada yürümek istiyorsan böyle devirde şarlatan olmamak lazım cennet için. eyvallah"	21.03.2021	3	0	3
ERİŞİM URL	https://twitter.com/hapssuuu/status/1373279603201040384				

Görsel 1. Nefret Söylemine Konu Olan Tweet

İyi ki Müslümanım iyi ki ahiret var yoksa kafayı yerdim

ÖS 5:25 · 20 Mar 2021

71 Retweet 3 Alıntı Tweetler 4.095 Beğeni

Görsel 2. Nefret Söylemi Örneği Birinci Yanıt

Yüzündeki 35 kat makyaj ile giyim tarzı ile ve Twitter da kendini haram olanlara ifşa etmen ile belli . Her müslümanım diyen Müslüman olsa ...sana muslaman değilsin demiyorm ama bı zahmet musuman gibi ol

21:33 · 20 Mar 21 saatinde · [Twitter for Android](#)

Görsel 3. Nefret Söylemi Örneği İkinci Yanıt

1460 | db

Resim koyarak ahiretini yaktığından haberin varmı erkeklerin hayallerinde gezerek hangi islamdan bahsediyorsun merak ediyorum

5 2 1

Vay yazık size tavsiyem islamin ana kaynagi olan kur'anı okumaniz gönderilen peygamberi dinlemeniz anlasilan oki öyle bir derdinizde yok kafaniza göre yaşayın şeytanda bundan memnun hayatta rahat yüzü görmeyeceksiniz benden söylemesi

Görsel 4. Nefret Söylemi Örneği Üçüncü Yanıt

Cennete değişmem saçının telini derken, cehennemi görsen kafasında saç teli bırakmayacak cahilce konuşmanın bir nebzesi bu tweet. Tamamen modern müslümanların, Farzı | TARZA.. çevirdikleri Cehaletlerinin ellerine döktüğü alana döndü. Çok hadis var. Aşalayıcı azap vardır buyruldu.

1 1

Çok üzücü ciddi anlamda böyle bir mirasın, ayaklar altına alınarak ne hale gelmesi. Kusursuz olan İslam'dır insan değil ancak; Okumak gerekir. Çorap ve ayaklar sergilenmek yerine. Eğer bu dava da yürümek istiyorsan böyle devirde şarlatan olmamak lazım cennet için. eyvallah

2

4. Makro Yapı

4.1. Tematik Yapı

20 Mart 2021 tarihinde X platformunda tesettürlü bir kadının “İyi ki Müslümanım iyi ki ahiret var yoksa kafayı yerdim” şeklinde paylaştığı gönderilere verilen yanıtlar çalışmamıza örnek olarak seçilmiştir. Paylaşılan gönderiye verilen birinci yanıtta kullanıcı “Yüzündeki 35 kat makyaj ile giyim tarzı ile ve Twitter’da kendini haram olanlara ifşa etmen ile belli. Her Müslümanım diyen Müslüman olsa... Sana Müslüman değilsin demiyorum ama bir zahmet Müslüman gibi ol.” ifadeleriyle kullanıcı “İyi ki Müslümanım...” diyerek tweet atan tesettürlü kadını, profilinde bir fotoğrafın sosyal medyada yer almasından hareketle ve yüzündeki makyaj dolayısıyla nefret söylemine konu edilmiştir. Müslüman kadının kamusal alanda ve dijital platformda görünümüne ilişkin düşünceleri, dindar kadın hakkındaki kalıp yargıları burada dışlayıcı bir söylem oluşturmada ortaya çıkmıştır. Söz konusu yanıt kadınların tesettürünün nasıl olması gerektiği üzerinden “doğru Müslüman olma” kriterleri belirleyerek kişiyi ötekileştirmektedir. Müslüman gibi ol derken belli bir geleneğe atıfta bulunulmuş, bu geleneğin içerisinde bulunacaksa buna uygun davranması istenmiştir. Kadının Müslümanlığı doğrudan değil “Müslüman gibi ol” ifadesi ile dolaylı olarak bir dışlamanın konusu edilmiştir. Burada biz (doğru Müslüman) onlar (yanlış Müslümanlar) karşıtlığı temelinde nefret söylemi dolaşıma girmiştir. “Sana Müslüman değilsin demiyorum ama...” ifadesi ise dolaylı bir dışlama şeklidir. Van Dijk’a göre bu tarz söylemler sosyal olarak kabul edilebilir olma çabası şeklinde karşımıza çıkmaktadır.⁴⁸ Söylemi inşa eden kullanıcı yumuşak biçimde geleneksel norm ve değerlere atıfla kişiyi dışlamaktadır. Bu nefret söylemi kullanıcının zihninde dindarlığın belirli bir görünüm ve davranış kalıplarını içerdiğini, kullanıcının dini şekilci bir anlayışına sahip olduğunu temsil etmektedir. Bu örnekte zihinde temsil edilen şekle uymayan kişiye yönelik nefret söylemi dini ve sosyal değerlerle meşrulaştırılmıştır.

İkinci yanıtta ise “Resim koyarak ahiretini yaktığından haberin var mı erkeklerin hayallerinde gezerek hangi İslam’dan bahsediyorsun merak ediyorum Vay yazık size tavsiyem islamın ana kaynağı olan Kur’anı okumanız gönderilen peygamberi dinlemeniz anlaşılan o ki

⁴⁸ Dijk, *İdeoloji Multidisipliner Bir Yaklaşım*, 64.

öyle bir derdinizde yok kafanıza göre yaşayın şeytanda bundan memnun hayatta rahat yüzü görmeyeceksiniz benden söylemesi” ” diyerek tesettürlü kadına yönelik olarak profilinde yer alan fotoğrafı sebebiyle dini inançları ve ahlaki yargılarının eleştirilmesi yoluyla dini içerikli nefret söylemi üretilmiştir. Kullanıcı, kadının profilinde fotoğraf bulunmasını ahiret hayatı için bir tehdit unsuru olarak ifade etmektedir. Bu yargısı kadının dindarlığının sınırlarını belirlemiş, kadını dini alanın belirlediği sınırlar içerisinde yer almadığı ithamıyla dışlamıştır. “Kur’an’ı okumanız, peygamberi dinlemeniz” şeklinde tavsiyeleri ile kullanıcı karşı tarafa (tweeti paylaşan kadına) dini bilgisinin eksikliği vurgusuyla kendi din algısını dini otorite ve ahlaki üstünlük anlamında yukarı bir konuma koymaktadır. Ayrıca “hayatta rahat yüzü görmeyeceksiniz” ifadeleri ile kendisi ile aynı din anlayışına sahip olmamayı dini bir yaptırım gibi sunmaktadır. Bu bağlamda “Kur’an”, “peygamber”, “şeytan”, “ahiret” gibi dini sembollere atıfla kullanıcı dini otorite aracılığıyla nefreti pekiştirmek, söylemi etkili kılmak ve dışlamayı din adına dolaşıma sokmaktadır.

1462 | db

“Cenneti değişmem saçının teline derken, cehennemini görsen kafasında saç teli bırakmayacak cahilce konuşmanın bir nebzesi bu tweet. Tamamen modern Müslümanların, Farzı\TARZA.. çevirdikleri Cehaletlerinin ellerine döktüğü alana döndü. Çok hadis var. Aşalayıcı azap vardır buyruldu. Çok üzücü ciddi anlamda böyle bir mirasın, ayaklar altına alınarak ne hale gelmesi. Kusursuz olan İslam’dır insan değil ancak; Okumak gerekir. Çorap ve ayaklar sergilemek yerine. Eğer bu davada yürümek istiyorsan böyle devirde şarlatan olmamak lazım cennet için. eyvallah” şeklindeki üçüncü yanıtta ise kadının örtüsünün nasıl olması gerektiği, İslam’ın bu konuda söyledikleri ve modern Müslümanlık temaları etrafında nefret söylemi üretilmiştir. Kullanıcı modernliği karşıt olarak konumlandırarak, modern Müslümanların dini yanlış yorumladığı vurgusu yapmaktadır. Aynı zamanda hadis ve dini referanslar hatırlatılarak cehennemde cezalandırılma vurgusu yapılmaktadır. Bu durum yine nefretin dini içeriklerle meşrulaştırılmasına örnektir. Kadının tesettürü, çorap vb. konular özelinde inşa edilen söylem dindarlığın şekilsel biçimde algılandığına dair zihinsel bir şema sunmaktadır. Bu nefret söylemi kadının dış görünüşü üzerinden ahlaki yargılar üretmekte, kadın geleneksel mahremiyet algısına uymadığı gerekçesiyle dini alandan dışlanmaktadır. Her üç yanıtta da tesettürlü kadının medyada görünür olmasına yönelik olarak, mahremiyet, haram, cennet-

cehennem, İslami gelenek, makyaj, tesettürün şekli gibi temalar etrafında şekillenen dini içerikli nefret söylemleri üretilmiştir.

4.2. Şematik Yapı

4.2.1. Gönderinin Anlatım Dili

Nefret söylemlerinin yöneltildiği “İyi ki Müslümanım...” şeklinde tweet atan tesettürlü kadın gönderide dili aktif biçimde kullanmış, herhangi bir suçlama, sataşma, hakaret, karşıt düşünceye yönelik bir görüş ortaya koymadan ahirete imanının kendisinde oluşturduğu motivasyona yönelik X platformunda bir paylaşımda bulunmuştur. Bu gönderiye verilen yanıtlarda ise profilinde fotoğrafı bulunması sebebiyle tesettürlü kadına yönelik suçlayıcı, yargılayıcı, damgalayıcı unsurlarla bir nevi din dışına çıkartılarak kadına yönelik nefret söylemleri dolaşıma girmiştir. “Ahireti yakmak”, “hangi İslam’dan bahsediyorsun”, “Müslüman gibi ol”, “azap” gibi ifadelerle kadın İslami kaidelere uymamak ve dini yaşamı gereğince yaşamamakla itham edilmiş, din dışına itilmiş, ötekileştirilmiştir. Dışlama ve ayrıştırma ile başlayan cümleler nasihat, yapılması gereken ve akıl vermekle sonlandırılmıştır. “Cehalet”, “şarlatanlık” vb. ifadeler ile söylem hakaret, hedef gösterme, damgalama gibi unsurlar barındırmaktadır. “Sana müslüman değilsin demiyorum ama bir zahmet Müslüman gibi ol” ifadeleri içerisinde çelişki-ironi barındırmakla birlikte olması gereken Müslüman profili algısına ilişkin düşünceyi de içermektedir. Özellikle üçüncü yanıtta oldukça fazla anlatım bozukluğu ve yazım yanlışları göze çarpmaktadır. Her üç söylem örneği de dini referanslarla meşrulaştırılmış, dışlayıcı ve ayrıştırıcı bir dil içermektedir.

4.2.2. Ardalan Bilgisi

İnternet tabanlı teknolojilerin yaygın kullanımıyla dijitallik hayatımızın her alanını etkilemeye ve şekillendirmeye başlamıştır. Dijital ortamlarda bilgi, haber, eylem, tutum ve düşünceleri ifade etmek kolaylaşmış, söylemler vasıtasıyla gündelik hayatımız dijital ortamlara aktarılmaya ve karşılıklı etkileşim oluşturmaya başlamıştır. Yeni medya ortamlarının interaktif bir etkileşime imkân sağlamasıyla dindarlıklar da sanallaşarak yeni bir boyut kazanmıştır. Dini geleneği anlama biçimleri, dindarlık tipolojileri, dini yorum farklılıkları, grup aidiyetleri ve ideolojik farklılıklar gibi konular dijital din dili tartışmalarını gündeme getirmektedir. Dini enformasyonun dijital ortamda kolay üretilmesi, herkes tarafından dola-

şıma sokulabilmesi ve yaygınlık kazanmasıyla “malumat tefrikaya sebep olmuş”, dinin temsili, dindarın görünümü vb. konularda tebliğ dili nefret ve şiddet unsurları barındıran şekilde dolaşıma sokulmaya başlanmıştır.⁴⁹ Ele alınan tweetlerde eleştiri konusu yapılan tesettürlü kadının görünümü tartışmaları geçmişte İslamcı hareketlerin kamusal alanda görünürlük kazanmasıyla tartışılmaya başlanan bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadının örtünmesi gündelik yaşamın İslamlaştırılmasını simgelemekte, cinsiyet kimliklerinin, estetiğin ve mekânsal örgütlenme biçimlerinin değişik kavramlarını yansıtmaktadır. Örtü, Müslüman kadının iffeti, fazileti ve umumi hayata katılımındaki yasaklara dayalı geleneksel tanımlamasını hatırlatmaktadır.⁵⁰ Kadının çalışma hayatına girmesi, toplumda görünürlük kazanması, ahlak ve dinin kamuya yansımaları olarak görülmüş, geleneksel dini yaşamın bir temsili olarak algılanmıştır. Bu bağlamda kadının tesettürü gelenek-modernlik karşıtlığı olarak tartışılabilen, modern sonrası dediğimiz günümüzü dâhil edebileceğimiz dijitalleşen toplumlarda da tartışılmaya devam eden bir konu olarak süregelmektedir.

1464| db

İslam’ın kamusal alanda görünürlüğü olan tesettür meselesi, Türkiye’de ideolojik kutuplaşma ve ayrışma meselesi olarak tartışılmıştır. 1980 sonrası tarihsel hafıza, tesettür meselesini ayrıştırıcı ve ötekileştirici bir siyasi ortamda deneyimlediğinden, geleneksel kadın imajı; dindar kadın olarak algılanmış, modern kadın ise; batıya özenen, dini hassasiyetleri olmayan kadın temsilleri olarak görülmüştür. İlerleyen süreçlerde tesettürlü kadınlar kamusal alanda kimliklerini; dinin kadın giyimine koyduğu kuralların, namusa ilişkin kodların, var olan geleneksel kuralların şıklık ve moda ile uyumlu hale getirilmesiyle oluşturmuşlardır.⁵¹ İslam geleneğinde kadın mahremiyetin alanına dâhil edilen bir kimlik olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla kadının mahrem olan alandan çıkışı, görünümü pek çok tartışmayı beraberinde getirmiştir. Mahrem kelimesi Arapça “haram” kelimesinden türeyen bir kelimedir. İslam ansiklopedisinde ise “helal olmayan”, “yasaklanan şey” olarak tanımlan-

⁴⁹ Mehmet Görmez, “Yeni Bir İlm-i Kelama İhtiyacımız Var”, *Açıkdeniz Dergisi* 3 (Mayıs 2022), 20-33.

⁵⁰ Göle, *Melez Desenler İslam Ve Modernlik Üzerine*, 110.

⁵¹ Aynur İlyasoğlu, *Örtülü Kimlik İslamcı Kadın Kimliğinin Oluşum Ögeleri* (İstanbul: Metis Yayınları, 2015), 49.

mıştır.⁵² “Gizliliğe, aile hayatına, kadının sahasına, yabancıların bakışlarına, yasaklanan şeye ilişkin” olan mahrem sözcüğü, aynı zamanda “samimi, içli dışlı, herkesçe bilinmemesi icap eden, söylenmeyen, gizli şey” anlamlarına da gelmektedir.⁵³ Mahremiyet kavramına ilişkin evrensel bir tanımlama yapmaktansa kavram ile alakalı coğrafi, kültürel, dini etkenlerin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Nitekim mahremiyet algısı toplumsal değişimlerden bağımsız olarak inşa edilmemektedir. Hilmi Yavuz’un tespitlerine göre “Batı kültürünün mahremiyet konsepti dokunulmazlık üzerine kurulu iken; buna karşılık Doğu kültürününki ise görünmezlik üzerine” inşa edilmiştir.⁵⁴ Batı kültüründe insan gövdesinin mahremiyeti onun “kamusal alanda dokunulmaz” olması ile güvence altında iken; doğu kültüründe, “mahrem olanın ötekinin bakışından saklanması, ötekinin bakışına kapalı tutulması” ile güvence altına alınmıştır.⁵⁵ Doğu toplumlarında görünmezlik üzerine inşa edilen mahremiyet algısı, kadının çalışma hayatına katılması ile birlikte görünürlük kazanmaya başlamıştır. Kamusal alanda görünür hale gelen dindar kadınlar, geleneksel yapı ve yerleşik düzen içerisinde tesettürlü bir kadın kimliği inşa etme sürecini deneyimlemişlerdir. Geleneksel dindarlık içerisinde çıkarak kamusal alanda kadınların eğitim, moda, eğlence, ekonomi vb. sektörlerde yer almaları, mahrem alanın toplumsal olarak görünürlük kazanması olarak değerlendirilmiştir. Modernleşme süreçleri içerisinde dönüşen mahremiyet algısı iletişim ve medya teknolojilerinin yaygınlık kazanmasıyla birlikte yeni bir dönüşüme sahne olmaktadır. Akışkanlaşan modernleşme süreçleriyle dini alana ait unsurlar ancak özgürlük, hoşgörü, insan hakları gibi mottolar üzerine inşa edilen kültürel ve ahlaki yaklaşımlarla hayatın içerisinde yer bulabilmektedir. Böylelikle akışkan modernite döneminde tesettür, kadının dindarlığının, dini kaide ve kültüre olan bağlılığının göstergesi sayılmakta, kadının makyajı, tarzı ise öznenin bireysel tercihlerinin ve özgürlüğünün bir sembolü olarak algılanmaktadır.⁵⁶ Başka bir ifadeyle din bir hayat tarzına dönüştüğünde “tarzı” belirleyen diğer bileşenlerce çözülme-ye başlar, böylelikle her dönemde farklı dinselilikler oluşması kaçı-

⁵² Salim Ögüt, “Mahrem”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 29\388-389.

⁵³ Göle, *Modern Mahrem*, 20.

⁵⁴ Hilmi Yavuz, *Söz’ün Gücü* (İstanbul: Dünya Aktüel, 2003), 29.

⁵⁵ Yavuz, *Söz’ün Gücü*, 18.

⁵⁶ Akdoğan, Sungur, “Postmodern Ortamda Dindarın Değişen Giyim Anlayışı (Başörtüsü ve Tesettür Örneği Üzerinden Kimlik Tartışması”, 75.

nılmazdır.⁵⁷ Oluşan yeni dinselilikler “öteki”ne yönelik hoşgörüsüz ve dışlayıcı söylemler ürettiğinde ise nefret söylemlerine neden olmaktadır.

Dijitalleşen dünya mahremiyete yeni bir boyut kazandırmış, görme ve görünme üzerine yeni bir mahremiyet algısı inşa etmiştir. Han, dijitalleşen toplumun mahremiyeti de şeffaflaştırdığını söylemektedir. Ona göre şeffaflık kişisel olanın içi görünen bir iletişime dönüşmesi ve sunulmasıdır. Şeffaflık tutkusu, enformasyon ve iletişimde mesafeleri ortadan kaldırarak mahrem alanların çıplak bir görünümünü ortaya çıkartmıştır.⁵⁸ Yeni medya ortamlarının yaygın kullanımı ile dijital ortama taşınan dini kimlikler akışkan bir yapıda, dijitalliğin özelliklerine uygun biçimde inşa edilmektedir.⁵⁹ Tezettür kadının dindarlığının görünümü olarak değerlendirildiğinden medyada mahremiyet tartışmaları da kadının görünümü ve paylaşımları etrafında şekillenmektedir. Geleneksel medyada genellikle “kurban” olarak kişiselleştirilen Müslüman kadınlar yeni medya ortamlarında kimliklerini dijitalliğe uygun biçimde melez kimlik icraları olarak sergileyebilmektedir.⁶⁰ Bu kimliklerin nasıllığına yönelik üretilen söylemler, X platformunda dini hakikatin mutlak temsilinin kendi dini anlayış ve yorumu olduğu düşüncesinden hareketle üretildiğinde; söylemler ötekileştirici, ayrıştırıcı, damgalayıcı unsurlar barındırmaktadır. X platformunun algoritmik yapısına göre inşa edilen söylemler; sert, keskin sınırlar oluşturan, manşet halde, kısa ve yoğun bir biçimde, çarpıcı ve meydan okuyucu bir yapıda dolaşıma sokulmaktadır. Kısaldıkça yoğunlaşan, yüz yüze etkileşimden uzak söylemler de keskin dini söylemleri pekiştirmektedir. X platformunda dinin çatışma-ayrışma aracına dönüştürülmesi, dini tebliğ dilinin sertleşmesi, tekfir retoriğinin yaygınlaşması, tahammülsüz ve hoşgörüsüz söylemlerin dolaşıma girmesi çatışmacı üslubun gündemler oluşturmaya ve dini nefret söylemlerine neden olmaktadır. X platformunda hakikat/bilgi tekelciliği, grup aidiyetleri, dindarlık ve mahremiyet algılarındaki farklılıklar gibi unsurlar kendisi ile aynı hakikati kabul etmeyene, bu hakikatin şeklini ken-

⁵⁷ Zehra Yılmaz, *Dişil Dindarlık- İslamcı Kadın Hareketinin Dönüşümü* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 182.

⁵⁸ Byung Chul Han, *Şeffaflık Toplumu* (İstanbul: Metis Yayınları, 2022), 12-20.

⁵⁹ Bahset Karşı- Sezen Aycan, “Instagram ve Mahremiyet: Dindar Muhafazakâr Kadınların Paylaşımları Örneği”, *Turkish Academic Research Review* 5/2 (2020), 245-266.

⁶⁰ Mia Lövhim- Evelina Lundmark, “Kimlik”, çev. Derya Eren Cengiz, *Dijital Din* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2023), 114.

disi gibi sunmayana karşı nefret dilinin dolaşıma girmesine de zemin hazırlamaktadır.

Şerif Mardin Türkiye’de dini; “bir eylem aracı (mediator of action)” olarak incelemektedir.⁶¹ Mardin, dini insanların eylemleri ve toplumsal yaşam üzerindeki etkisini kültürel fonksiyonlarla ilişkilendirerek ele almaktadır. Ona göre din, insanların çevrelerini özel gözlüklerle görmelerini sağlayan bir dizi kavramsal görüş imkânı sunan semboller kümesidir.⁶² Bu semboller bireysel ve toplumsal din algısının oluşmasında ve bireyin dini pratiklerini şekillendirmede merkezi bir öneme sahiptir. Algılanan bireysel ve toplumsal semboller kümesinin dışında kalanlara karşı konumlanma, kimliği biz ve öteki olarak inşa etme dini içerikli nefret söylemlerine neden olabilmektedir. Semboller aracılığıyla toplumsal olarak icra edilen din, bireyin kendi yaşamını şekillendirdiği gibi başkalarına da tebliğ ve tebyin edilmesi gereken bir inanç ve eylem dünyasına sahiptir. Tebliğin yetersiz kaldığı veya gereksiz görüldüğü durumlarda damgalama, ötekileştirme, yargılama ve ayırıştırma unsurları devreye girmektedir. Böylelikle dini içerikli nefret söylemleri bir ötekileştirmenin konusu olmaktadır.⁶³ Kadının yeni medyada görünümüne ilişkin üretilen ele aldığımız nefret söylemi örneklerinde kullanıcılar söylemlerinde kendi yaşamlarını şekillendiren din algılarını paylaşmışlardır. Kullanıcıların dini yorumları, dindarlık algıları “iyi ki Müslümanım” şeklinde paylaşımda bulunmasına rağmen tesettürlü kadını profilinde yer alan fotoğrafı sebebiyle dini nefrete maruz bırakmıştır. Burada kadına yönelik tebliğin yetersiz kalması değil tebliğin gereksiz görüldüğü, ötekileştirici, dini alanın dışına iten birtakım söylemler benimsenmiştir. Belirtilmesi gereken önemli unsur kullanıcıların bir nefret üretme amacından ziyade, dini yaşam biçimlerine ve dindarlık algılarına uymayan kişiye karşı ürettikleri söylem retoriğinin taşıdığı dışlama pratikleridir. Bu pratikler çevrimdışı alanda bu kadar keskin ve sert biçimde gerçekleşmiyor olabilir fakat dijitalliğin mekanik yapısı içerisinde din dilinin sunumu anlamında önemli paradokslar barındırmaktadır. X platformunda yorumların daha acımasız ve sert olması, o kişilerle yüz-yüze etkileşim imkânının bulunmaması, anonim kimlikler, taraftar toplama,

⁶¹ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 37.

⁶² Mardin, *Din ve İdeoloji*, 63.

⁶³ Betül Önay Doğan, “Çevrimiçi Dinsel Nefret Söylemi”, *Medya ve Din*, ed. Mete Çamdereli (Köprü Kitap, 2014), 212.

grup aidiyetlerini pekiştirme, karşıtlıklar üzerinden etkileşim alma, dini otoriteleşme, gündemler oluşturma vb. pek çok faktör dini nefret söyleminin nedeni olabilmektedir. Dinin birleştirici unsurları, X platformunda keskin tipleştirme ve yorumlarla bir gündem oluşturma, dışlama mekanizmasına dönüşebilmektedir. Keskin tipleştirme hayatın keskin virajlarında yoldan çıkmaya ve yuvarlanıp gitmeye sebep olmaktadır.⁶⁴ Dijital ortamlarda da dışlama ve ayrıştırma mekanizması iki şekilde işletilebilmektedir: Birincisi doğrudan “Müslüman biz”in dışında kalanlara yönelik iken, ikincisi “Müslüman biz”in yeniden tanımlanmasıyla dışarıda bırakılanlara yönelik ötekileştirici ve ayrıştırıcı söylemlerdir.⁶⁵ Müslüman biz tanımları dini yorum farklılıkları, mezhepsel ayrılıklar, ideolojik kavga, grup içi ve dışı çatışmalar, dini bilgi birikimi ve geleneğe ilişkin farklı anlayışlar gibi pek çok unsuru içerisinde barındırarak farklılaşmaktadır. Ele alınan üç nefret söylemi örneğinde de tesettürlü kadının yeni medyada görünümü, bu tesettürün şekli, makyaj vb. konularda dindarlığın biçimsel olarak temellendirildiği, Kur’an, hadis, peygamber gibi geleneksel dini otoriteye dayanılarak kişinin dini eksiklikle dışlandığı ve ayrıştırıldığı görülmüştür. Bu eleştiriler Müslüman biz’in içerisine kimlerin dâhil olduğunu göstermektedir. Dindarlığın nasıl olması gerektiğine ilişkin yorum farklılıkları ayrıştırıcı ve ötekileştirici karşıtlıklar üzerine inşa edildiğinde, dijitalliğin algoritmik yapısı içerisinde dini nefret söylemleri dolaşıma girmektedir.

4.2.3. Bağlam Bilgisi

Diji-dini kimliklerini karşıtlar üzerine inşa eden kullanıcılar, kendileri gibi düşünmeyenlere karşı nefret üretiminde dini anlayış ve düşüncelerini de işin içine katmaktadırlar. Dini kabulleri, Tanrı tasavvurları, dini yorumları, tutum ve davranışları, konusunda “kesin inançlara” sahip bireyler; kendilerini ayrıcalıklı, bu dünyanın ve cennetin mirasçısı olarak görmeye meyilli olmaktadır. İnançlarını benimsemeyen diğerleri kötüdür ve kahrolacaklardır.⁶⁶ Dijitalliğin sağladığı sorumsuzlukla X platformunda nefret söylemleri kolayca üretilebilmekte ve dolaşıma sokulmaktadır. Bu platformda üretilen

⁶⁴ Levent Ünsaldı, "Takdim" *Yabancı - Bir İlişki Biçimi Olarak Ötekilik*, der. Levent Ünsaldı (Ankara: Heretik Yayınları), 12.

⁶⁵ Büke Koyuncu, "Benim Milletim..." *Ak Parti İktidarı, Din ve Ulusal Kimlik* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 320.

⁶⁶ Eric Hoffer, *Kesin İnançlılar*, çev. Erkil Günür, (İstanbul: Olvido Kitap, 2019), 128.

nefretlerin tek bir sahibi yoktur, kolektif bir şekilde yaygın bir nefret üretimi söz konusudur. Ele aldığımız gönderilerde tesettürlü kadına yönelik “Müslüman gibi ol”, “şeytanı memnun etmek”, “ahiretini yakmak”, “aşağılayıcı azap var”, “cehalet”, “gönderilen peygamberi dinle...” vb. ifadelerle kadın dini geleneğin dışına itilmekte, dini alanda cahillikle ve dinin gereklerine uymamakla hakaret içeren, dışlayıcı ve ötekileştirici bir üslupla nefret söylemine maruz kalmaktadır. Dini içeriklerle meşrulaştırılan, din adına dayatılan düşünce kutsal alana nispetle meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır. Diji-dini söylemler bağlamın sağladığı sorumsuzlukla, diğerlerine din adına sallanan bir sopaya dönüştürülebilmektedir. Örnek olarak aldığımız gönderilerde olduğu gibi kullanıcılar tesettürlü kadının görünümüne ilişkin üretilen nefret söylemlerinde Allah, peygamber, gelenek adına nefreti meşrulaştırmaktadır. Kendisini, ideolojisini, dini yorumlarını Allah’ın dininin savunucusu olarak gören “dindar” kullanıcılar, savundukları dindarlık tipolojilerine uymayan kadınları, “Müslüman biz”in dışındaki diğerlerini azaba layık görmekte, dini alandan ayırtırmaktadırlar. Bu ayırtırmaları hem dünya hem ahiret olarak inşa ederek adeta Allah tarafından görevlendirilmiş hakikat tekelcileri gibi hareket etmektedirler. Nitekim incelediğimiz örneklerde ahiret vurgusu ön plana çıkmaktadır. Hakikatin ve dijital ortamda dindarlığın belirleyicisi olma yarışı ise dijital ortamda dini içerikli nefretin boyutlarını arttırmaktadır. X platformu gibi algoritmaya sahip ortamlarda söylem sözün doğruluğu oranında değil, etkileşim ve popülerlik oranında dolaşımda kalmaktadır. X platformunda söylemler biz ve öteki gibi karşıtlar, farklılıklar temelinde inşa edildiğinde dinamikleşmektedir. Kullanıcılar karşıtlıklara aktif olarak katılarak, seyirci kalarak, beğenerek vb. bu dinamikliğini sürdürürler. Böylelikle ayırıştırıcı, ötekileştirici söylemler daha kolay biçimde viral hale gelmektedir. Bu açıdan X platformu algoritmik bağlamı itibariyle nefret söylemlerinin dolaşımda kalmasını ve yaygınlaşmasını daha kolay hale getirmektedir.

4.3. Mikro Yapı

Ele aldığımız gönderi metinleri genel itibariyle kuralsız cümlelerden oluşturulmuş, yazım ve noktalama kurallarına dikkat edilmemiştir. Tesettürlü kadının tweetine yönelik olarak oluşturulan birinci ve ikinci yanıtta sen dili kullanılmışken, üçüncü yanıtta genel ifadeler ile dolaylı bir yanıt verilmiştir. Üçüncü yanıt semantik açıdan birbiriyle uyumsuz pek çok cümle içermektedir. Bu yüzden

devrik, yüklemsiz cümleler yanıtın anlaşılmasını zorlaştırmakta, noktalama ve cümle dizilimine dikkat edilmediğinden anlamsal bütünlük sağlanamamaktadır. Cümleler arası nedensellik ilişkileri dolaylı olarak kurulmuştur. Birinci yanıtın ilk kısmında kullanıcı *“Yüzündeki 35 kat makyaj ile giyim tarzı ile ve Twitterda kendini haram olanlara ifşa etmen ile belli.”* Tweeti paylaşan tesettürlü kadının profiline fotoğrafını koymasına atıf ile bu durum neden gösterilerek cümlenin devamında *“Her Müslümanım diyen Müslüman olsa...”* Müslüman gibi olmama ifadesinin nedeni gerekçelendirmiş, mahremiyet algısından hareketle nefret söylemi üretilmiştir. İkinci yanıtta kullanıcı *“Resim koyarak ahiretini yaktığından haberin var mı erkeklerin hayallerinde gezerek hangi İslam’dan bahsediyorsun merak ediyorum”* diyerek resim koymanın sonucu olarak kadının ahiretini yaktığı ve erkeklerin hayallerinde gezdiği kanısına varmıştır. İki yanıtta da ortak olarak kadının profilinde bulunan fotoğraf sebebiyle *“haram olana ifşa”, “erkeklerin hayallerinde gezmek”* gibi ifadelerle mahremiyet ve mahrem alanın dışına çıkılması gibi sebeplerle kadına yönelik nefret söylemi gerekçelendirilmiş, ahiret vurguları ile dini içerikli nefret söylemleri üretilmiştir. Üçüncü yanıt ise *“Cenneti değişmem saçının teline derken, cehennemi görsen kafasında saç teli bırakmayacak cahilce konuşmanın bir nebzesi bu tweet”* neden sonuç ilişkisi olmayan kullanıcının cümlenin devamında tesettürle ilgili eleştiri ile birlikte değerlendirildiğinde anlam kazanan bir cümledir. *“...böyle devirde şarlatan olmamak lazım cennet için. eyvallah”* şarlatan ifadesi ile dolaylı olarak hakaret içeren bir cümledir. Ele alınan yanıtlardaki itham ve dışlamalar kişiyi, görünümünü ve benzer kişileri hedef almaktadır. Yanıtlarda herhangi bir bilgiye ve kaynağa doğrudan atıf olmamakla birlikte *“...Kur’anı okumanız gönderilen peygamberi dinlemeniz...”*, *“...Çok hadis var. Aşağılayıcı azap vardır buyruldu...”* gibi ifadeler ile İslam geleneğine gönderme yapılmıştır. *“Aşağılayıcı azap vardır buyruldu...”* cümlesi kurulmuş ancak bu azabın nerede, kime yönelik, nasıl olduğuna ilişkin bir kaynağa gönderme yapılmamıştır. Ele aldığımız nefret söylemi örneklerinde kullanıcıların İslam dinine ait bir hüküm veya uygulamayı referans ile değil, dini nefreti bireysel din algılarından hareketle inşa ettikleri görülmektedir. Kimliklerin yansması olmayan fiziki görünümünün, tesettür söz konusu olduğunda bir dini kimlik olarak algılandığı, bu kimliğin görünümünün nasıl olması gerektiği konusunda kullanıcıların tesettürlü kadını dışlama, yargılama, öte-

kileştirme temelinde ahiret vurgularıyla dini içerikli nefret söylemleri oluşturdıkları görülmüştür.

Sonuç

Yeni medya ortamlarının yaygın kullanımı ile birlikte dinin dijital temsili, dijital dindarlık, diji-dini kimlik ve diji-dini din dili gibi konular din sosyolojisi alanında da tartışılmaya başlanmıştır. Zaman ve mekân tasavvurlarının sınırlarını esnekletiren yeni medya ortamlarında kullanıcılar, hem üretici hem tüketici olarak çift taraflı bir etkileşime katılma imkânı bulmaktadır. Kullanıcılar, yeni medyanın dijitallik, etkileşimsellik, hipermetinsellik, multimedya biçemselliği, sanallık gibi özellikleri aracılığıyla aktif veya pasif bir konumda içerik üretimlerine katılabilmektedir. X platformu söylemlerin hızlı üretildiği, dolaşımda kaldığı ve popüler olduğu yeni medya ortamlarındandır. X platformunun etkileşim, tıklanma, viral olma üzerine kurulmuş algoritması dini söylemleri de bu bağlama göre şekillendirmektedir. Dijital ortamlarda dini bilgi üretimi, dindarlığın biçimleri, tebliğ ve tebyin anlayışları geleneksel kodlarına atıfla ancak farklılaşarak karmaşık ve mekanik bir yapıda dolaşıma girmektedir. Dijital ortamlarda görme ve görünme üzerine inşa edilen dindarlıklar, sergilenen performans ürünlerine dönüşmüştür. Bu sergileme biçimleri algoritmanın özelliklerine uygun olarak farklılaşmakta, bazı sosyal medya ortamlarında sergileme ve sunum beden üzerinden gerçekleşirken, X platformu gibi ortamlarda bu sergileme söylemler üzerinden gerçekleştirilmektedir. X platformunda diğerlerinin görünen dini ve dindarlığı hakkında yorum yapma hakkı elde eden kullanıcılar, dini söylemlerini onay-ret ikileminde, çatışma-dışlama zemininde inşa ettiklerinde dini nefret söylemleri üretilmektedir.

Dijitalliğin sağladığı sorumsuzluk, yüz yüze etkileşimden uzak yapısı, söylemlerin keskin ve sloganik biçimde dolaşıma girmesine imkân sunmaktadır. Sloganlaştırılan dini söylemler, X platformunda söyleme dinamizm kazandırmakta, karşıtlıklar oluşturarak etkileşimi güçlendirmektedir. Üretilen dini söylemler kutsallaştırıldığında, nefret Allah ve din adına üretildiğinde ise dini dışlama ve ayrıştırma başlamaktadır. Kullanıcı kendisini, ideolojini, din algısını, dindarlık biçimini mutlak hakikat olarak gördüğünde nefreti, hem dünya hem ahiret zemininde üretmekte, böylece hakikat tekerciliği yapmaktadır. Bu ayrıştırma ile dijital ortamda hakikatin ve dindarlığın belirleyicisi olma yarışı ise nefretin boyutlarını arttırmaktadır.

Tesettür kadının dindarlığının şekilsel anlamda görünümü olarak anlaşıldığından geçmişten bugüne, bu tesettürün nasıl olması gerektiği mahremiyet tartışmaları bağlamında sürekli tartışma konusu olmuştur. Çevrimiçi ve çevrimdışı olarak keskin biçimde ayırtamayan kimliklerin ve temsillerin dijital ortamlara taşınmasıyla bu tartışmalar dijital alanlarda devam ettirilmektedir. Ancak dikkat edilmesi gereken husus din dilindeki değişimin ve yeni anlamların paradoksal yapısıdır. Bu çalışmada temelde tebliğ dilinin X platformunda dini ayrıştırma ve dışlama retoriği ile dolaşıma girmesi ve diji-dini alanda farklı çatışma zeminleri oluşturması incelenmiştir. Ancak araştırma sınırlı sayıda örnek üzerinden yürütüldüğü için genelleme iddiası taşımamaktadır. Zira her söylem farklı bir dini anlayışa nispetle yorumlanabilecek şekilde özgündür. İleride yapılacak araştırmalarda dindarlık ve dindar kadın algılarının yanı sıra dini hakikat ve yorum farklılıklarının dijital ortamda ürettiği gerilimlerin izdüşümlerinin daha geniş ölçekli veri setleriyle ele alınması faydalı olacaktır. Özellikle mahremiyet, kimlik ve dindar kadın tipleştirmeleri üzerinden yürütülen tartışmaların daha kapsamlı bir şekilde incelenmesi, bu tartışmaların dindar kadınlara ilişkin ürettiği olumsuz yansımaların farklı boyutlarını ortaya konulması son derece önemlidir. Ayrıca, dijital din dilinin nasıllığına odaklanan araştırmaların çoğalması, dijital ortamların dini söylem üretimindeki rolüne dair daha derinlikli bir kavrayış sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akdoğan, Ali - Sungur, Erol. "Postmodern Ortamda Dindarın Değişen Giyim Anlayışı (Başörtüsü ve Tesettür Örneği Üzerinden Kimlik Tartışması)." *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/1 (15 Haziran 2016): 67-78.
- Aktaş, Cihan. *Türbanın Yeniden İcadı*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2006.
- Alimahomed-Wilson, S. "The Matrix of Gendered Islamophobia: Muslim Women's Repression and Resistance". *Gender & Society*, 34(4), (2020), 648-678. <https://doi.org/10.1177/0891243220928232>
- Allport, Gordon W. *Birey ve Dini*. Çev. Bilal Samur. Ankara: Elis Yayınları, 2004.
- Berger, Peter L. *Kutsal Şemsiye: Dinin Sosyolojik Teorisinin Ana Unsurları*. Çev. Ali Coşkun. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Binark, Mutlu. "Yeni Medya Çalışmalarında Yeni Sorunlar ve Yöntem Sorunu." *Yeni Medya Çalışmaları*, editör Mutlu Binark, 15-34. Ankara: Dipnot Yayınları, 2007.
- Campbell, Heidi A. "Understanding the Relationship Between Religion Online and Offline in a Networked Society." *Journal of the American Academy of Religion*: 1-30.
- Campbell, Heidi A. - Tsuria, Ruth (ed.). *Dijital Din: Dijital Medyada Dini Pratikleri Anlamak*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2023.
- Cirhinlioğlu, F. Gül. "Dini Yönelimler ve Önyargı". *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 7/1 (2010), 1366-1384.

- Civila, S. vd., "The Demonization of Islam through Social Media: A Case Study of #Sto-pislam in Instagram", *Publications* 8/4 (Aralık 2020), 52.
- Çelik, Hilal - Ekşi, Halil. "Söylem Analizi." *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 27/27: 99-117.
- Dereli, Mustafa Derviş. *Sanala Veda: Sosyal Medya ve Dönüşen Dindarlık*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Dijk, Teun A. Van. *Ağ Toplumu*. Çev. Özlem Sakin. İstanbul: Kafka Kitap, 2018.
- Dijk, Teun A. Van. "Critical Discourse Analysis." İçinde *The Handbook of Discourse Analysis*, editör Deborah Schiffrin vd., 352-371. USA: Blackwell Publishers, 2001.
- Dijk, Teun A. Van. *İdeoloji: Multidisipliner Bir Yaklaşım*. Çev. Ayşe Demir. Ankara: Hece Yayınları, 2019.
- Durna, T., & Kubilay, Ç. "Söylem kuramları ve eleştirel söylem çözümlemeleri". Ed. T. Durna, *Medyadan söylemler* (ss. 47-84). İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2010.
- El Sayed, F.- Hotait, N. "Exploring the Role of TikTok for Intersectionality Marginalized Groups: The Case of Muslim Female Content Creators in Germany", *Frontiers in Political Science* 6 (08 Kasım 2024), 1496833.
- Erkan, Erol. "Türkiye'de Dindarlığın Tespiti İle İlgili Çalışmalar ve Tahkiki Dindarlığın Ölçülmesiyle İlgili Öneriler". *EKEV Akademi Dergisi*, 2014, 60-125.
- Foucault, Michel. *Söylem ve Hakikat*. Çev. Kerem Eksen - Murat Erşen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021.
- Foucault, Michel. *Söylemin Düzeni*. Çev. Turhan Ilgaz. İstanbul: Hil Yayın, 1987.
- Görmez, Mehmet. "Yeni Bir İlm-i Kelama İhtiyacımız Var." *Açıkdenez Dergisi* 3 (Mayıs 2022): 20-33.
- Göle, Nilüfer. *Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine*. İstanbul: Metis Yayınları, 2017.
- Göle, Nilüfer. *Modern Mahrem*. İstanbul: Metis Yayınları, 2016.
- Grieve, Gregory Price. "Din." Çev. Derya Eren Cengiz. İçinde *Dijital Din: Dijital Medyada Dini Pratikleri Anlamak*, 51-74. İstanbul: İz Yayıncılık, 2023.
- Han, Byung Chul. *Enfokrazi: Dijitalleşme ve Demokrasinin Krizi*. Çev. Mustafa Özdemir. İstanbul: Ketebe Yayınevi, 2022.
- Han, Byung Chul. *Şeffaflık Toplumu*. Çev. Haluk Barışcan. İstanbul: Metis Yayınları, 2022.
- Hoffer, Eric. *Kesin İnançlılar*. Çev. Erkal Günur. İstanbul: Olvido Kitap, 2019.
- İlyasoğlu, Aynur. *Örtülü Kimlik – İslamcı Kadın Kimliğinin Oluşum Öğeleri*. İstanbul: Metis Yayınları, 2015.
- Karaman, H.- Işıklı, Ş. "Twitter'daki Dini ve Etnik Temelli Nefret Söylemlerinin Analizi". *AJIT-e: Academic Journal of Information Technology*, 7(25), (2016), 137-152.
- Karlı, Bahset. *Din ve Sosyal Bütünleşme: Farklılık ve Birlikte Yaşama: Göksun İlçesi Örneğinde Din ve Sosyal Bütünleşme*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2016.
- Karlı, Bahset - Aycan, Sezen. "Instagram ve Mahremiyet: Dindar Muhafazakâr Kadınların Paylaşımları Örneği." *Turkish Academic Research Review* 5/2 (2020): 245-266.
- Kenevir, Fatma. "Sosyal Medyada Dini İnanç Etkileşimli Nefret Söylemi". *Dijitalleşme ve Din: Teorik Yaklaşımlar ve Uygulama Örnekleri*. ed. İhsan Çapcıoğlu-Fatma Çapcıoğlu. 499-526. İstanbul: Kriter Yayınevi, 1. Baskı., 2022.
- Koyuncu, Büke. "Benim Milletim..." *Ak Parti İktidarı, Din ve Ulusal Kimlik*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Lister, Martin vd. *New Media: A Critical Introduction*. London, New York: Routledge, Second Edition, 2009
- Lövheim, Mia - Lundmark, Evelina. "Kimlik." Çev. Derya Eren Cengiz. İçinde *Dijital Din: Dijital Medyada Dini Pratikleri Anlamak*, 100-124. İstanbul: İz Yayıncılık, 2023.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

- Moon, Richard. Putting Faith in Hate: When Religion Is the Source or Target of Hate Speech. Cambridge: Cambridge University Press, First Edition, 2018. <https://doi.org/10.1017/9781108348423>.
- Öğüt, Salim. "Mahrem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/388-389. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Önay Doğan, Betül . "Çevrimiçi Dinsel Nefret Söylemi." İçinde *Medya ve Din*, editör Mete Çamdereli, 205-234. İstanbul: Köprü Kitap, 2014.
- Özbolet, Abdullah. *Statü ve Din - Göç ve Eğitim Yoluyla Statü Edinme ve Dindarlık*. Adana: Karahan Kitabevi, 2017.
- Özdemir, Murat. "Nitel Veri Analizi: Sosyal Bilimlerde Yöntembilim Sorunsalı Üzerine Bir Çalışma." *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/1 (1 Mart 2010): 323-343.
- Prensky, Marc. "Digital Natives, Digital Immigrants." *MBC University Press* 9(5) (2001): 3-10.
- Siler, Asena. *Yeni Medyada Dini İçerikli Nefret Söylemi: Twitter'da Örnek Olay Çözümlemesi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Siler, Asena - Karşı, Bahset. "Ağ Toplumunda Dini Nefret Söylemi: Dijital Kürsü Şeyhliği". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/2 (2024), 1114-1137.
- Sönmez, Ö. Sosyal Medyada Kadına Yönelik Cinsiyetçi Söylem: #erkekyerinibilsin Twitter akımı örneği. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, Ö11, (2022), 397-415.
- Subaşı, Necdet. "Türk(iye) Dindarlığı: Yeni Tipolojiler." *İslamiyat* 5/4 (2002): 17-40.
- Taş, Kemaleddin. *Dindarlığın Sosyolojisi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2023.
- Tayınmak, İlknur. "Nefret Söylemleri ve Nefret Suçlarının Sosyal Psikoloji Bakış Açısı ile İncelenmesi: Bir Derleme." *Nesne* 9/22 (2021), 938-957.
- Ülkü, Güler. "Söylem Çözümlemesinde Yöntem Sorunu ve Van Dijk Yöntemi." İçinde *Haber, Hakikat ve İktidar İlişkisi*, editör Çiler Dursun, 371-389. Ankara: Kesit Yayınları, 2004.
- Ünsaldı, Levent. "Takdim", *Yabancı: Bir İlişki Biçimi Olarak Ötekilik*. Der. Levent Ünsaldı, Ankara: Heretik Yayınları, 2021.
- Uçar, Ramazan - Akkuş, Halil İbrahim. "Dindarlık Tipolojileri Bağlamında Türk Toplumunu." *Toplum Bilimleri Dergisi* 24 (2018): 115-140.
- Yanık, Akan. "Sosyal Medyada Yükselen Nefret Söylemlerinin Temelleri" *Global Media Journal TR Edition*. 8/15 (2017), 365-380.
- Yapıcı, Asım - Hasan Kayalık. "Dinsel Eğilimle Ön Yargı ve Hoşgörüsüzlük Arasındaki İlişkiler Üzerine Psikolojik Bir Araştırma". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14/1 (2005), 413-426.
- Yavuz, Hilmi. *Sözün Gücü*. İstanbul: Dünya Aktüel, 2003.
- Yılmaz, Zehra. *Dişil Dindarlık: İslamcı Kadın Hareketinin Dönüşümü*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

